

Dalarnas medeltida timmerhus, och litet till

Zorns gammelgård

Kjell Linnér

Vi befinner oss i den vackra byn Övre Gärdsjö en mil nordöst om Rättvik. Det är tidigt i vårt lands skrivna historia. Vi vet egentligen ingenting annat än att det är sent på hösten år 1293. Inga namn på bönderna. De enda kända namn är de som anser sig bestämma, nere i Stockholm. Staden antas i alla fall vara grundad år 1252 av en "fridfull" man, eftersom han instiftade lagar om kvinnofrid, hemfrid, kyrkofrid och tingsfrid. Han hette Birger Jarl. Det är landskapslagarnas tid.

Hans son Magnus Ladulås däremot besegrade sin bror Valdemar i krig, men han dog i alla fall år 1290. Nu har Magnus son Birger makten, och "syskonkärleken" fortsätter i Hätunaleken 1306 och Nyköpings gästabud 1317.

Men bönderna i Gärdsjö vet nog ingenting om det. Men de vet hur man överlever i sin värld. De var kunniga i jord- och skogsbruk, jakt, fiske, skinnberedning, smide och timring av de vanliga hustyperna. Om kunskap saknades, fanns nog någon kunnig granne till hjälp, särskilt vid uppförande av ett viktigt hus av hög kvalitet.

Bonden behöver en ny byggnad, och han får hjälp med trädvalet ute i den täta urskogen, 700 år innan de första kalhyggarna. I skogen fanns inte bara farliga rovdjur, utan även andra varelser, så man borde inte arbeta ensam. Om en ensam man ej kom hem igen, hade han kanske tagits av råndan, som skogsrätt kallas i Dalarna. Kvinnor och barn tilläts aldrig vara med, varken vid trädavverkningen eller på byggplatsen, som skydd mot oknytt av olika slag.

Ett par härbren från 1500-talet, som har degraderats från sina gårdar i Gärdsjö till utmarkslador, visar spår av övernaturliga åtgärder. Ett har en invändig skyddsbränning av stockar och den andra har två små fönster med kors inristade upptill på utsidan för att hålla det okända och farliga ute. Det är vanligt att man hittar hårlockar och träflisor instuckna mellan stockarna på äldre hus.

Dendrokronologi

På 1970-talet lärde man sig dendrokronologi, en metod att årsringsdatera trä. I Skandinavien främst tall, gran och ek. I borrhävar från flera stockar i samma hus kan man nu avläsa vilket år, ibland t o m månad, som trädet fälldes. Alla träd av samma art i ett område utvecklar likartade årsringsmönster, beroende på klimatet. Därmed kunde man börja inventera alla äldre, bevarade knuttimrade hus, vilka är överlägset fler i Dalarna än i andra landskap.

Åren 1990 - 1994 inventerade jag fornlämningar i södra Dalarna, och vid ett tillfälle var personalen på exkursion runt till många platser, varav den nordligaste ligger i Övre Gärdsjö, och här står ännu den äldsta timmerbyggnaden i den delen av Dalarna, från avverkningen år 1293 och bygget 1294. Det var så man arbetade, genom alla sekler. Den gamla byggnaden flyttades flera gånger och blev slutligen en lada under gården Blännes, följaktligen kallad Blännesladu på lokal dialekt.

Blännesladan från söder.

I Gärdsjö-byarna och ute i omkringliggande, nu skogbeväxta områden finns ca 350(!) lador i ett landskap som snart är helt borta. Det är tiden som drar fram. Området kallas Gärdsjö ladriike. De yngsta är brädlador från tidigt 1900-tal, 12 är från 1500-talet, en från 1431 med en särskild historia som jag berättar i ett senare sammanhang, och majoriteten är från 1600-talet och senare. Hembygdsforskaren Mats Peres och hans sambo Anna Perols (typiska dala-namn) i Övre Gärdsjö har i samarbete med länsstyrelsen och Rättviks kommun framställt en imponerande broschyr år 1996 med ett stort flygfoto som underlag, därtill med alla lador markerade, samt text på svenska, engelska och tyska, och foton med text om de äldsta husen.

Där framgår att de äldsta husen haft olika funktion på olika gårdar under olika århundraden. De flesta äldre byggnaderna är av mycket hög kvalitet, trots sina sista öden. Inga av dessa var alltså lador från början. Lador skulle snarare vara litet enklare och luftigare för att torka hö. En lada skulle alltså inte kunna bevaras från medeltid till nutid.

”Blännesladan” är dessutom ombyggd, då den norra delen av okänd längd och till okänd funktion saknas. Den anses ändå att ha varit ett härbre. Knut(skall)arna i norr är från långt senare tid, medan den södra delen och hörnen är ursprungliga och från 1293 - 1294. Ladorna från 1500-talet tycks ha varit främst härbren, stall och i tre fall eldhus. Ett välbyggt hus från 1560 med laxade (ej utskjutande) knutar kallas Vapenhuset. Det har möjligen varit ett kapell?

Gärdsjö består av två byar, den något mer tätbebyggda Nedre Gärdsjö nere vid Gärdsjön, och övre Gärdsjö på åsen ett par km högre upp i öster. Sjön och byns storlek tyder på att den nedre byn är äldst. På åkermarken mellan byarna ligger ett antal delvis stora odlingsrösen, vilka möjligen döljer gravar över järnålderns bönder, av samma typ som ett stort gravfält på Sollerön i Siljan, från huvudsakligen vikingatid.

Om man tittar på en karta över norra Dalarna ser man ett runt område, tre mil i diameter, begränsat av en väg, som följer Siljans (”Det lugna vattnet” på fornsvenska) norra strand, och vidare längs många sjöar och byar. Den äldsta och tätaste bebyggelsen finns där, i Ovan-Siljan: Mora, Färnäs, Rättvik, Gärdsjö samt Orsa. Anledningen tror jag är att jorden är kalkrik och bördig efter att en meteorit slog ner här för 360 (eller 377) miljoner år sedan. Området är känt som Siljansringen, där man med hittills dåligt resultat sökt gas sedan 1986. Däremot bröts det mycket kalk vilket Carl Linnaeus berättar från sin resa genom Dalarna år 1734. Ett av de stora kalkbrotten nära Gärdsjö är nu konsertscenen Dalhalla. När Linné på prov slår sönder en sten känner han en stark doft av petroleum.

Vi träffar Linné senare längre norrut. Hans resebeskrivning börjar och slutar i Falun, enligt honom Sveriges näst största stad. Uppgiften kan nog stämma, på den enorma koppargruvan från tidig medeltid. Slutändan på resan i norr är Röros i Norge, via Österdalälven och Särna, och sedan åter via Särna och längs Västerdalälven. Flera kända personer dyker upp i min artikel, av en slump med årtal som slutar på -20.

Det fanns olika sätt att få timret vid avverkningen som man ville. Man använde /använder nästan alltid furu, tall. Gran förekom, men trots att den var rak var den rik på kvistar. Tallen har mycket och viktig rötbeständig kärnved med märke i mitten, vilken saknas i gran. Utanför kärnveden finns splintveden.

Timringen

Timringen av hus är ett hantverk som ställer stora krav. Det kan man inte läsa sig till. Enligt samstämmig litteratur. Kunskap kräver mycket praktik. I stort sett används bara en bila, alltså en yxa med bred egg och kort skaft. Man måste vara försiktig, särskilt i äldre tider, då en olycka kunde bli livsfarlig. Ritningar förekom aldrig förr.

Man högg timret på hösten efter rejäl frost. Ofta skadade man först trädet genom att avbarka stammen. I Norge är det snarare en regel att döda trädet på rot. Syftet är alltid att torka virket, stående eller liggande. Det skadade trädet avger kåda mot röta. Genom torkning undvek man sprickor i virket. Märkligt nog känner inte vår tids timmerhusinventerare till skadandet av träden, vilket dock nämns i ämnets instruktionsböcker.

Bygget av ett knuttimrat hus började sålunda på våren. Stockarna placerades noggrant på varandra. Högst uppe i takvinkeln fanns en kraftig stock kallad mittås, vilken hade rund naturlig form för att tåla större tyngd än en formad stock. Takstockarna gav en hög belastning på väggstockarna. Eftersom stockarna är ”levande” material formades dessa med tiden till täta väggar av trycket nedåt. Det tog många år. Därför kunde våra förfäder på medeltiden bygga hus som står kvar ännu.

Takbeläggningen var vanligen grästov, helst i två lager, det nedre med gräset neråt och det övre tvärtom. Torvmossa anses ännu mer överlägsen än modernare isoleringsmaterial. Yttertak av spån eller ved förekom. Under

torven fanns flera, ända upp till 15 lager näver, för att avleda vatten. Ibland kunde ett torvtak hålla 50 – 100 år. Timrade hus, ofta med torvtak, var de vanligaste i städerna ända till mitten av 1800-talet, på landsbygden till ca 1900.

Timrade hus har förstås knutar (knutskallar) i hörnen, och det finns massor av olika typer, med olika namn, ofta typiska för olika tider och olika områden. Den äldsta (bevarade) kallas rännknut, som är mer eller mindre rund, från tidig medeltid (kanske ännu äldre), men lever kvar i enkla lador. Under sen medeltid till 1600-talet är knutarna mer eller mindre sexkantiga. Därefter har knutarna närmast form av en stående rektangel ända fram till början av 1900-talet, då den traditionella knuttimringen upphörde. På 1800-talet blev det vanligt med s k laxknutar utan utskjutande skallar. Det finns även olika kattknutar. Knuttyper på norska timmerhus (lafteverk) avviker en del från svensk tradition.

De gamla husen har obehandlat och omålat timmer, med solbränd yta på sydväggen, annars silvergrå. Vid 1700-talets mitt började man rödfärga husen, men i fattiga bygder i norr först ca 1900.

Sverige har till större delen traditionellt haft månghus-system, alltså gårdar med en byggnad för varje funktion. Undantag finns i södra och västra Sverige, där man kunde ha större byggnader av andra material än trä. I Dalarna och Norrland kunde en fyrkantsgruppering likna en liten by. Timmerhusen begränsas givetvis av stockens längd, man skarvar inte gärna timmerväggar.

Blännäsladans sydöstra hörn, rännknut, 1200-talskvalité.

Man skilde på varmhus, där människorna och djuren bodde och kallhus, gårdens övriga hus, samt slutligen lador i olika lägen. I främst Dalarna, Härjedalen och Jämtland hade, och har man ännu fåbodar, närbelägna hemfåbodar och avlägsna långfåbodar. I Dalarna och Hälsingland finns medeltida belägg för fåbodar, i Dalarna t o m medeltida hus bevarade.

Det tycks helt klarlagt att knuttimringskonsten kom till Norden under vikingatiden, och från öster, där man redan hade timmerhus. Våra förfäders resor på de ryska floderna förde hit traditionen. Från ca år 1000 finns arkeologiska belägg här. På det välbevarade vikingaskeppet från Gokstad i Norge från 900-talet fanns ett litet knuttimrat rum. Skeppet hittades år 1880.

På vikingatid och tidigare hade man s k långhus av både sten, torv och bärande träkonstruktioner, ofta bebodda av flera hushåll, med flera rökhål i taket. Långhusen levde kvar under medeltiden i Islands och Grönlands nordiska kultur.

Årsringsdateringen hade år 1991 fått fram 185 stående timmerbyggnader äldre än år 1600 i mellersta Sverige, varav 112 i Dalarna, 41 i Jämtland, 11 i Uppland, 8 i Härjedalen, 7 i Hälsingland, 3 i Ångermanland, 2 i Gästrikland och en i Medelpad. Naturligtvis är antal och områden beroende av arbetsinsats. Detta fick jag nyligen ett oväntat exempel på från Dalarnas museum. Man har börjat hitta några ålderdomliga timmerhus ända nere i nordöstra Småland. Jag hade tidigare lärt att Sveriges mest kända bebyggelseetnolog Sigurd Erixon, professor på Nordiska museet i mitten av 1900-talet, hävdade att den s.k. dubbelkattsknuten skapades i Mälardalen på 1200-talet. Den spreds både norrut och söderut ända ner till mellersta Götaland. Det är väl så det ligger till.

Småland var fattigt långt före Mobergs utvandrare. Man byggde därför träkyrkor i stället för kyrkor av sten, fler än i andra landskap. En brändes nyligen ner av pyromaner, men 6 finns ännu kvar. En av dessa är den äldsta träbyggnaden som är känd i landet. Det är Granhults kyrka, byggd i liggtimmer år 1217.

Jan Raihle, antikvarie i Dalarna, skrev år 2005 en artikel om hur långt inventeringen och dateringen hade kommit i enbart Dalarna. Artikeln bygger främst på Klas-Håkan Landströms inventering av timmerhus som inleddes på 1980-talet, och på Thomas Bartholins årsringsanalyser av borrhärnor. Arbetet fortsätter i okänd omfattning. Långt före dendrokronologin fanns många forskare i ämnet, bl a från Nordiska museet.

Raihle har publicerat alla anno 2004 kända husen i en lista, delvis med foton, hus för hus, kronologiskt från år 1285 till 1600, alla hustyper, alla orter. Två viktiga hus finns inte med på listan. Ett litet eldhus på Zorns gammelgård hade man inte kunnat datera, men man bedömde att det kunde vara ända från 1200-talet. Man kände till Anders Zorns "magiska" förmåga att finna viktiga hus, och före mitt senaste besök år 2019 hade man äntligen lyckats datera det. Det är från 1237, betydligt äldre än det dittills äldsta huset, Älvdalens praktfulla kyrkhärbre från 1285.

Zorns gammelgård, eldhus från 1237, Sveriges äldsta allmogebyggnad.

Det andra huset som saknas på listan, är med på Peres lista i Gärdsjö. Det är den enda "ladan" från 1400-talet, från år 1431. Dess spännande och kusliga betydelse är som följer.

Pestens följder

Långseglingarna till Fjärran Östern från Europa började i slutet av 1400-talet, runt Sydafrika. Handeln över land längs Sidenvägen fanns långt innan. En karavan med handelsmän från Kina eller Indien kom till Medelhavet redan 1347, och de nådde hamnarna i Sydeuropa senast 1349. De hade en ovälkommen gäst med sig. Den värsta pandemin i Europa var ett faktum, och ca 25 miljoner européer dog, tror man. Pesten kallades hos oss digerdöden ("digher", stor, på fornsvenska) även kallad "svarta döden".

1349 nådde den Sverige. Främst drabbades Värmland, Västergötland och Uppland, av okänd anledning. Men Dalarna drabbades också hårt; 1350 var värst och man tror att 30 – 50% av befolkningen dog. Enligt uppgifter försvann farsoten ej helt förrän 1352.

Ett kusligt bevis på omfattningen framträder vid dateringen av Dalarnas timmerhus. Zorngårdens eldhus är tidsmässigt ensamt i tiden år 1237. Sedan, plötsligt, finns det 35 hus daterade mellan 1285 och 1350 (1345). Därefter, åren 1350 (1352) – 1366 sker en eftersläpning med ytterligare 6 nya hus. Sedan är det tvärstopp i byggnationen i 65 år! Det första nya huset i Dalarna är det bortglömda huset i Gärdsjö från 1431. Först 1448 byggs två hus till, båda i Älvdalen, dels "lilla kyrkhärbret" bredvid härbret från 1285, och "Hedningladan" i Ribbåsens fåbod, en mil från byn.

Alltså fanns det inga behov av nya bostads- eller andra hus på ca 100 år. Tack vare byggnadsinventeringen kan vi nu se konsekvensen av digerdöden. Efter 1448 dröjer det ändå till 1464 innan nya husbyggen blir vanliga igen.

*Ladan i Gärdsjö från 1431.
Det första huset efter digerdöden.*

Jag har delat upp medeltiden i två delar, den äldre till katastrofen 1350, den yngre till 1520, då Gustav Eriksson flydde runt i Dalarna. Han blev riksföreståndare 1521 och första kung av Vasaätten 1523. Den unge adelsmannen var lyckligtvis inte närvarande när hans fader och 100 andra godtyckligt avlivades på Stortorget i Stockholms blodbad 1520.

Efter de 35 tidigmedeltida husen dateras 52 hus till fram till medeltidens slut 1520. Alltså är (ca) 87 vetenskapligt daterade till medeltid i Dalarna (2004), och dessutom har 55 daterats från 1520 till 1600, vilket blir 142 totalt. År 1991 var det 112, år 2004 30 fler. Dessutom är ytterligare 58 hus borrade men ännu ej analyserade 2004. Dessa är bedömda att vara äldre än år 1600. Fram till år 1600 skedde inga större ändringar efter 1520, men sedan gjordes en del förändringar.

Sveriges enda konkurrent när det gäller knuttimringskonstens märkligaste medeltidshus är Norge, som (1996) har ca 400 trähus äldre än reformationen där år 1536. Men bara ca 219 är knuttimrade (kallat lafteverk), då 181 är träkyrkor, varav 30 är stavkyrkor. Den äldsta är Urnes i Sognefjorden, från tidigt 1100-tal. Den äldsta stavkyrkan som bevarats är Greensted i England från 1013, som jag besökte 1976.

Zorns gammelgård

Den främste av tidiga kännare och räddare av Sveriges äldsta och märkligaste knuttimrade byggnader är konstnären Anders Zorn (1860 - 1920). Han var förutom målare även etsare och skulptör, men det var porträttmåleri som gjorde honom enormt skicklig och enormt rik. Från 21 års ålder följde många års resor över hela Europa, där han porträtterade adelsmän och andra rika. Han reste sju gånger med fartyg till USA, där han målade presidenter. Zorn lyckades undvika Titanic, men hade nog rest färdigt då. Men han blev mycket sjuk i tyfoid i Sydösteuropa tre månader. Hade han dött så hade inte Sveriges märkligaste hembygdsgård existerat, Zorns gammelgård på hans egen mark hemma i Mora.

Jag menar att gammelgården har ett samband med hans konstnärskap. Hans genuina intuition gjorde att han kunde bedöma vilka hus som var äldst, skickligast gjorda och därför bäst bevarade. Det finns 11 byggnader på Zorns anläggning, ca 1 - 2 km söder om centrala Mora. Fem av dessa är från tidig medeltid, den största existerande samlingen så gammal. De står tätt i en kvadratisk, typiskt nordsvensk gårdsform, tillsammans med sex hus från 1500-talet. Det äldsta är ett eldhus, nyligen daterat till år 1237, Sveriges äldsta allmogehus, från Noret inne i Mora. En trösklada från Bergkarlås utanför Mora är från 1308, med ett fantastiskt låsbeslag i vikingastil.

Från 1308 är även ett härbre från Nusnäs nära Mora. Från 1319 är en trösklada från Östnor i Mora, och slutligen ett ståtligt dubbelhärbre från 1338 från Kråkberg inne i norra Mora, med ett av de tre brantaste taken på ett härbre i landet. Det kom 1914 ensamt på plats, övriga tio hus kom mellan 1916 och 1920, då Zorn avled.

De sex husen från 1500-talet är två härbren från Mora, två bodar från Mora, en källarbod från Axi och en stuga/fåhus från Fåsås. Axi är en isolerad fåbod tre mil från Mora, mitt i skogen. Källarboden är från 1554, men i Axi finns även ett härbre från 1358.

I Dalarna finns förutom eldhuset från 1237 sju byggnader från åren 1285–1299 och 28 hus fram till Digerdöden, det sista 1345. Två eldhus från Fåsås (ibland anges Färnäs) räddades till eftervärlden av Zorn, båda nu i Mora, varav ett från 1288 endast består av en vägg med vikingatidslik ornamentik utskuren runt väggens dörr, uppsatt bland Zorns målningar i Zornmuseet. Utanför museet står eldhuset från 1290 som konstnären använde till ateljé. Även denna byggnad har liknande ornering ovanför dörren.

Likaså har det lilla eldhuset från 1237 mer begränsad ornering runt dörren. I övrigt har dubbelhärbret från Älvdalen fantastisk ornering av samma slag runt båda dörrarna, från 1285, och slutligen har ett härbre i Rättvik från 1338 ovanför dörren en ornering i både vikingatida och romansk stil. Om det finns flera hus med denna ålderdomliga konst bland de äldsta husen är okänt.

Det är väl rimligt att konstnären Zorn räddade de tre eldhusen delvis på g att han lockades av denna konst, som han och forskare under 1900-talet, utan den kunskap om dendrokronologi som nu finns, trodde var äldre än medeltida. Dalarnas kultur och konst är mycket traditionell och retarderad, vilket innebär att man länge bevarade tidigare konststilar, i dessa fall från vikingatiden.

Ytterligare tre byggnader, alla härbren, är kända från Dalarnas 1200-tal. Ett från 1291 ska finnas i Övre Gärd-sjö, Perols, enligt Raihle, men ingen tycks känna till det nu. Ett från 1298 finns i Färnäs och ett från 1299 i Ox-berg.

Eldhuset från 1237 på Zorns gammelgård visade sig länge vara omöjligt att datera. Det kommer från Noret i centrala Mora. Ordet Nor är fornnordiska för en kort älv eller ett trångt sund. Det avser här platsen där Österdalälven rinner ut i Oreälven från Orsasjön, som ligger bara en meter högre än Siljan på 161m ö h. Noret kallas även området öster om älven och bron, och där har många forngravar odlats bort. Norr om Noret i Mora centrum ligger Kråkberg, där många förstörda gravar bland husen har grävts ut, med rika fynd från främst vikinga-tid. Det andra rika gravfältet i Dalarna finns på den närbelägna Sollerön, Dalarnas största ö i den största sjön. På ön har flera praktfulla svärd från 1000-talet hittats i gravarna. Många gravar har i Dalarna legat på odlingsbar sedimentmark, och därför odlats bort.

Mora by med sitt på många sätt unika läge, och Sollerön, har uppenbarligen varit centralorter under förhistorisk tid, på liknande sätt som Frösön i Jämtlands Storsjö, och även Birka.

Jag har noterat att 31 av Dalarnas 87 medeltida hus finns eller fanns i Mora, varav 16 från äldre medeltid, före 1350. I Rättvik, med Gärd-sjö, finns 13, varav 7 äldre än 1350, och i Älvdalen 8 – 5. Man kan se att Leksand har fem hus, men inga före 1350. I södra och sydöstra delarna av landskapet finns få eller inga medeltida hus, och de flesta befintliga är från medeltidens senare del. Märkligt nog finns både äldre och yngre medeltidshus längs Västerdalälven ända upp till Lima, med utsikt mot Transtrandsfjällen. Det sk Hedninghuset är en dubbelbod från 1324, född i Malung, men emigrerad till Skansen i Stockholm. Sevärd! I alla byar finns det någon som kän-ner till vilket som är byns äldsta hus, vilket logiskt kallas "hedninghuset". Det visste Anders Zorn. En enda gång har jag hittat en uppgift om årsringar som anger trädålder vid avverkning. Det var en härbrestock som var 161 år. Om vi tänker att eldhuset från 1237 byggdes med 161 år gammalt virke skulle trädet ha fötts år 1076.

Vi lämnade Linné ungefär vid Gärd-sjö 5 juli 1734 på hans resa i Dalarna. Redan 11 juli stannade han hos kyrkoherden i Älvdalen. Han nämner inte det sevärd härbret vid kyrkan från 1285. Kyrkoherden kanske inte vi-sade det. Det kanske stod på en annan plats då. Däremot fick han veta att "bönderna använder runor när de skriver namn, bomärken mm, vilket ej förekommer i övriga Sverige". Att man använde runor i Hälsingland ännu ca 1900, och samtidigt samma runtyp på Kensingtonstenen i Minnesota, visste han inte.

Eldhusen

Den sista byn i Sverige före gränsen till Norge var fram till år 1644 Åsen (Åhsarna 1734), där Dalarnas nordvästligaste och sista byggnad före digerdöden ännu står kvar, ett härbre från 1345. Där tog vägen slut och blev en stig i 6 mil ge-nom skogen till Särna. Det fanns dock gårdar i skogen, eftersom Linné på gårdarna ser en "hustyp, som vi vet hör samman med folkvand-ringstiden, eldhuset. Där sover man hela natten på bänkar runt elden". Gränsen till Norge gick till år 1644 mellan Åsen och Särna. På en av mina inventerade stenåldersboplatser vid södra änden av Grövelsjön står en informationsskylt, där Linné vilade ut 19–20 juli innan vandringen in i Norge och Röros tog vid.

Ornäsloftet

Under medeltiden försköts den ekonomiska vikten i Dalarna ner till området runt sjön Runn, där de flesta kyrkorna i landskapet från den tiden byggdes, alltså före Siljans kyrkor. Det var ju där Falu koppargruva låg. Det fanns även mängder med hyttor för järnframställning som ökade rikedomarna. De pam-pigaste stormansgårdarna där finns kvar, som Ornäsloftet från 1503, landets kändaste loftbod, och tröskladan

”Kungsladan” vid Rankhyttan, med enorma knuttimrade stockar, byggd 1492, samt norr om sjön Runn i Svärdsjö ännu en trösklada, ”Kungsladan”, från 1483. Alla tre förknippade med den blivande kungen Gustav Vasas äventyr 1520.

Eldhuset är den äldsta ännu bevarade typen av timmerhus i Sverige, vikingens bostad, ett förhistoriskt ”kort långhus”. Ingång i ena gaveln, där taket och väggarna skjuter fram och bildar ett öppet rum utomhus. Jordgolv, där man vanligen lade t.ex. granris. Eldstad i mitten på en fyrkantig eldpall av stenar, från vilken röken sökte sig ut genom ett hål i taket, som kunde stängas vid behov.

Längs långväggarna och gaveln mittemot ingången fanns breda, väggfasta bänkar, vilka var liggplatser, bord

och sittbänkar. Dessa var dock för smala för att man skulle kunna ligga på tvären. Arrangemanget med den stora grytan över elden varierade. Eldhusen stod direkt på marken eller bara på låga stenar. Det borde väl innebära fuktskador?

Det finns alltså endast tre kända eldhus i Dalarna från 1200-talet och inga fler från resten av medeltiden. Alla tre är räddade åt eftervärlden av Anders Zorn. Det från 1288 består endast av en rikt ornerad vägg, som Zorn fick kännedom om redan 1888 (och väggen är daterad till 1288!) En bonde i Fåsås fäbodlar kom och frågade honom: ”Har du sett väggen som hedningarna har krusat?” Väggen hittades inbyggd i ett 1600-talsstall.

Vid inventeringen hittades tre eldhus i nedre Gärdsjö från 1540-talet, på olika gårdar, och ett

Zorns ateljé, ett eldhus från 1290 vid Zornmuseet i Mora.

från 1557 i Leksand. Därefter har inga fler hittats i Dalarna utom senare i fäbodmiljö, och inte lika gamla. Enligt en kartbroschyr med sevärda byggnadsmiljöer i Siljansbygden anses Ärteråsens fäbodlar norr om Furudal ha landets största samling av eldhus. Det är svårt att veta om inventerarna har varit där, då det bara finns en daterad byggnad nere i Ore, en trösklada från 1498. Troligen hör eldhusen till fäbodkulturen från tiden efter år 1600.

Det finns två fäbodlar med medeltida hus (Axi och Ribbåsen), men de två är härbren och en ”Hedning-lada”, men inget eldhus. Eldhusen på fäbodarna i nutid används som tillfälliga bostäder, kokhus och ibland som väf-felstugor för turister.

Emellertid finns en annan typ av eldhus med helt annan funktion långt fram på 1900-talet, där män vistades till skillnad från fäbodarnas kvinnor. Det är förstås skogsarbetarkojor, vilka utvecklats från eldhus. Vanligen ingick en kvinna i arbetslaget som ett slags hushållerska, vilken man sällan nämner, trots att hon hade det största ansvaret. Lavarna längs väggarna var breda, så att männen låg på tvären med fötterna mot den värmande elden. Man var ofta många. En som visste var Dan Andersson (1888 - 1920), som dog samma år som Anders Zorn. Läs ”I timmerkojan på Sami” i Kolvaktarens visor, 1915.

Härbrena

De helt dominerande husen från medeltiden i Raihles lista 2004 är härbren, 51 av alla 88 husen. 22 är äldre än år 1350 och 29 är yngre än 1350, alltså till 1520. Det framgår då att ungefär dubbelt så många härbren är bevarade före pesten som efter denna, räknat per år. Märkligt!

De ståtligaste härbrena är de tre bevarade dubbelhärbrena, och troligen det s.k. parhärbret. Alla tillhör den äldsta tiden. Äldst är det s.k. stora kyrkhärbret utanför Älvdalens stenkyrka, från år 1285, med ett extra tak på framsidan, ovanför de båda dörrarna. Väggen vid sidorna av och ovanför dörrarna är rikt ornerade med snidade mönster i vikingastil. Denna konst är tyvärr på väg att försvinna av luftföroreningar och betydligt svårare att se än vid dokumentation för hundra år sedan. Härbret är en av de fem tidigmedeltida byggnaderna i Dalarna med vikingastil-ornering. Intill det stora härbret står det lilla kyrkhärbret från 1448, ett normalt och mindre härbre med en dörr. Båda härbrena står på stolpar högt över marken.

Dubbelhärbret på Zorns gammelgård, från Kråkberg i Mora by, är näst äldst, från 1328. Det antas fordom ha varit tiondehärbre, vilket troligen gäller även Älvdalens stora kyrkhärbre. Tiondet var böndernas skatt av jord-

bruksprodukter till kyrkan och prästerna 1164 – 1862. Byggnaden har två våningar med två rum i varje. I nedre våningen förvarades livsmedel, i övre våningen textilier mm, och där finns några sovplatser.

Ett dubbelhärbre från Färnäs är daterat 1352, alltså byggt i efterdyningarna av pesten. Parhärbret från 1332 finns i den lilla byn Born nordöst om Gärdsjö. Om det är av samma hustyp som dubbelhärbrena är oklart. Born ligger vid den ganska stora sjön Ljugaren, och där finns ett båthus(!) från 1508. Jag ljuger inte!

Dubbelhärbret från 1328 från Zorns gammelgård.

Härbret var gårdens viktigaste förvaringshus, men de flesta var enkla envåningshärbren, och fanns av mängden att döma på de flesta gårdar. Det fanns två varianter, långsideshärbret med ingång på långsidan, placerat i gårdsfyrcanten, och gavelhärbret, alltså med ingång på gaveln, placerat utanför innergården. Till skillnad från eldhusen stod härbret vanligen på stolpunderreden, eller åtminstone på stora stenar, som skydd mot fukt och möss. Stolpunderreden anges bara ha funnit från Dalarna och norrut.

Trösklador är till skillnad från vanliga lador påkostade byggnader, vilka stod i anknytning till gården. Sex stycken är registrerade redan från åren 1303 - 1328, och sju åren 1354 - 1501. Om man tar tåget på inlandsbanan norrut en mil från Orsa heter första hållplatsen Tallhed, en liten by med en sevärd byggnad, nämligen Sveriges äldsta trösklada, från 1303. De två därefter äldsta står båda på Zorns gammelgård, från 1308 och 1319. Den från 1308 har ett vackert låsbeslag på dörren. De båda kändaste är som tidigare nämnts förknippade med Gustav Vasas äventyr år 1520, ”Kungsladorna” i Svärdsjö (1483) och Vika (1492).

I inventeringsförteckningen nämns endast fyra loftbodar och två loft. Det är oklart om det finns någon skillnad mellan de båda beteckningarna. Det var Sveriges första timrade bostad med mer än en våning och var främst ett hus för storbonden och andra välbeställda, främst bergsmän. De flesta finns sålunda i Bergslagen, från Filipstadstrakten till Hedemora och Sala. Störst och kändast är det redan nämnda Ornäsloftet från 1503, som t o m markeras som en borg på speciella kartor.

Det enda loftet från äldre medeltid, äldst i Dalarna och i hela Sverige, från 1341, står i Järna. Märkligt är att både detta och alla övriga ej nämnda fyra står längs Västerdalälven, varav tre ända uppe i Lima, från 1483, 1503 och 1506, och ett i Malung, också från 1506. Ett samband måste finnas. I Norge finns flera storslagna loftbodar från 1200- och 1300-talen.

I norra Norrland finns sk kyrkstäder, övernattningsstugor vid kyrkan för långväga kyrkbesökare. En sådan finns även vid Rättviks kyrka, med bl a ett stall från 1475. Två stall till finns i Fåsås från 1324 och Nedre Gärdsjö från 1512. Några enkel- och dubbelbodar finns spridda från 1300- och 1500-talen.

Som nämnts fanns och finns ännu fåbodarna från medeltiden. Vid Axi fåbod finns ett härbre från 1358, och vid Ribbåsens fåbod finns också ett härbre från 1498 med en dörr daterad till 1346, samt dessutom den sk Hedningsladan från 1448. Det var dock ca år 1600 som fåbodsväsendet började en stark utveckling, som kulminerade ca 1900, då fåbodsgränsen passerade Dalälven in i nordvästra Uppland, och följde Dalarnas södra gräns in i norra hälften av Värmland. De senaste nyanlagda fåbodarna anlades i Klövsjö i Jämtland på 1960-talet.

Längst bort från bebyggda trakter anlades små övernattningskojor, för myrslätter, kallade slogbodarna, skärmskydd, gapskjul m.m. Slog betyder slätter- eller skogsäng. Kojan var låg, knuttimrad, med tre väggar, öppen i ena sidan mot en utvändig härd för matlagning, värme och skydd mot mygg.

Ödesbölen

I främst Jämtland och Härjedalen finns s.k. ”ödesbölen”, gårdar övergivna vid digerdöden, naturligtvis nu utan hus men väl med andra fasta spår. Jag upptäckte på kartan i skogen en mil öster om Orsa en liten by med det märkliga namnet Dödbyn. Sedan såg jag att det fanns ett odaterat men äldre härbre där, troligen från 1500-talet. Det kan vara en återuppodlad ”digerdödad” by. Detta är vanligt på många platser i Sverige, eftersom marken redan är stenröjd.

Däremot har jag hittat flera platser, även med bevarade bebyggelse lämningar, i sydöstra Dalarnas ”finnskogar”. Invandring från Finland ägde rum ca 1570 - 1660, främst i höglänt ödemark längs landskapsgränserna.

Dalarnas museum och många andra har hittills förgäves försökt få Riksantikvarieämbetet att byggnadsminnesförklara vissa eller alla medeltida timmerhus. Nu är ca 10 enskilda hus skyddade, tex Älvdalens kyrkhärbre och Blånesladan. Dessutom har hembygdsgårdar ett visst skydd. Mycket har hänt sedan jag var verksam. Nu har en sentida torpgrund mer än 150 år gammal fått fornlämningsstatus. Samtidigt tror man att det i Dalarna kan finnas en tredjedel av de medeltida husen oupptäckta. Flera har sålts, flyttats, byggts om eller rivits. Några finns t ex i Stockholms skärgård.

På 1930-talet kompletterades Zorns anlagda gammelgård under ledning av professor Gerda Boëthius med fäbod, båthus och andra byggnader från senare sekler, i slänten ned mot Siljan. Hon berömmar Zorns livsinsats, att han har skapat något alldeles enastående i världen, med gammelgårdens världsledande ställning som friluftsmuseum och att ”denna världssensation hör hemma i gränsmarkerna mot sagans land”. Vilket uttryck!

När Zorn och hans Emma flyttade hem till Mora år 1896 var han rik och berömd internationellt. Väckelserörelsen hade då lyckats nästan utrota folkmusiken och -dansen, och rivit dansbanor. Dans och lek ansågs vara djävulens verk. Men den rike konstnären gick till motattack och bekostade 1897 en ny dansbana, utlyste dans- och musiktävlingar och bjöd in landets kulturelit till sin vildmarksgård Gopsmor uppåt älven, även den ett slags gammelgård. Det var där som prins Eugen övertalade Zorn att måla sin kändaste och mest älskade tavla år 1897, Midsommardansen. 1906 utlyste han vid Gesundaberget den första spelmansstämman i Sverige, och 1910 finansierade han den första riksspelmansstämman på Skansen i Stockholm.

Det var på 1880-talet Zorn började måla nakenhet i det fria, kullor vid glittrande vatten. Men helt nakna var de sällan. Ofta hade de det röda härbandet på sig.

Zorn dog 1920 i blodförgiftning, 60 år gammal.

Efter ett långt uppehåll har främst runt Siljan åter knuttimring blivit populärt, och ca 700 hus byggs årligen. Men det är i Finland man bygger flest knuttimrade hus nu.

Slutord av Raihle: *Riv aldrig ett gammalt timmerhus utan att först kontakta läns museet. Byggnaden kan vara äldre än digerdöden.*

Text och foto: Kjell Linnér, 2021

Föreningen Natur och Samhälle i Norden

(www.fnsin.nu)

Juli 2021